

Українські інтелектуали: в режимі витіснення

Володимир Фадєєв

Якщо ви не обізнані в спіритуалістичній лексиці (*духовність, духовне виробництво, духовна сфера* тощо), вам буде дуже важко зрозуміти вітчизняних гуманітарників. Вони дуже схильні до таких словосполучень. Декому здається, що це спосіб заактуалізувати якісь *споконвічні сенси*, котрі – мабуть, через оту їхню споконвічність – належить висловлювати з допомогою навкологайдегерівських розмислів про автентичність, буття та ґрунт. Зрозуміти їх не легше, аніж, наприклад, збагнути, що мали на увазі організатори конференції, присвяченої одному українському філософові, давши одній із її секцій назву «Буття як вищий дар».

Звісно, поразка державного соціалізму та розчарування у проектах побудови ідеального суспільства спричинили помітні світоглядні зрушення у свідомості інтелектуалів колишніх пострадянських країн. Багатьох вітчизняних гуманітарників цей процес змусив до переоцінки цінностей (інколи, якщо говорити про старше покоління, запізнілої), а декого – до неоспіритуалістичного навернення, посиленого відродженням інституцій традиційних конфесій. Проте поява в українській гуманітаристиці дивної суміші з евфемізованого марксизму, етнонаціоналізму, поганства та християнства засвідчує, що світоглядні зрушення аж ніяк не є «відродженням» традиційних зразків української духовності й традиційного для українця бачення світу. Навпаки, йдеться про кардинальні світоглядні перетворення, що відображають вплив як глобальних, так і локальних чинників. І варто з'ясувати: чи не обернулося розчарування у комуністичній ідеології якимсь новим зачаруванням? Чи не стає перегляд ідентичності витворенням світоглядних засад, яких узагалі ніколи не існувало?

1

Історичні обставини, в яких має здійснюватися декларований 1991 року курс на «розбудову правової, соціальної держави і перехід до громадянських форм організації суспільно-політичного життя», вочевидь мають принципові соціокультурні відмінності від тієї «класичної» ситуації, в якій відбувся аналогічний процес у країнах Західної Європи, тож характерні для європейського націотворення трансформації «дворянської нації» в націю «етнічну» на рубежі XVIII–XIX століть уже не можуть стати зразком для наслідування. Скажімо, класичне націотворення мало своїм відправним пунктом інспіровані інтелектуалами зміни у свідомості, що спочатку відбувалися у середовищі міської, передусім академічно освіченої буржуазії, – але про академічну освіченість та національну свідомість української буржуазії не варто ігадувати.

Національна держава використовувала, за висловом Габермаса, «подвійне кодування», поєднуючи громадянство й етноідентичність. Тому хре-

стоматійне гасло «одна держава – одна мова – одна культура» виявлялося цілком слухним для початку XIX століття. Принциповою умовою націотворення була наявність розвиненої міської культури. Існували реальні механізми утвердження національного куль-

Фото Юрія Гудза

турного канону: масове книговидання, наукові, мистецькі, навчальні заклади тощо, а становлення мережі закладів загальної освіти гомогенізувало національний культурний простір, підпорядковуючи та поглинаючи менш розвинені, регіональні, передусім сільські культурні форми. Головними агентами цієї акультурації виступили міські інтелектуальні та мистецькі осередки, що взяли безпосередню участь у національному культуротворчому процесі. Складання національних історій відчутно посилило групову солідарність у національних межах і уможливило поєднання етнокультурної та громадянської ідентичності, здійснюючи кадрівання колективної (національної) історичної пам'яті – референційної рамки й орієнтира соціальної групи.

Варто взяти до уваги, що саме інтелектуали, піддавши ревізії та переосмисленню історико-культурний спадок, уможливили культурну гомогенізацію політичних спільнот. Безперечно, політична заангажованість є специфічною формою онтологічної заангажованості власне інтелектуалів, тому та чи інша версія власної історії, культури чи суспільства відбиває, хай симптоматично, певні світоглядні й часто-густо політичні орієнтації.

Розгляд і узагальнення історико-культурної спадщини, маючи вочевидь метанаукове підґрунтя, кадрувало колективну пам'ять шляхом селекції, визначення і конституювання найважливіших складників історико-культурного процесу. Переосмислення історичного минулого керується певними соціокультурними домінантами, які, так би мовити, «розставляють наголоси» у сприйнятті й оцінюванні наявного культурного та історичного матеріалу, добираючи з історії не стільки те, що відрізняє істину від ілюзії, скільки те, що становить інтерес для становлення ідентичності.

Проте медіатизація політики, становлення і оформлення політико-журналістського сектора ЗМІ в останній третині XX століття спричинили істотні зміни в механізмах кадрівання колективної пам'яті, підпорядковуючи інтелектуальне виробництво логіці як економічного (ЗМІ як засіб розповсюдження й тиражування повідомлень), так і наукового виробництва (гуманітарний академічний дискурс, його епістемологічні та методологічні стандарти). Така подвійна підпорядкованість су-

часних інтелектуалів проблематизувала й істотно модифікувала статус інтелектуала в актуальному політичному полі. Ці зміни пов'язані передусім із занепадом традиційного для західних демократій образу *універсального інтелектуала* та появою замість нього *інтелектуала-фахівця*.

Універсальний інтелектуал – це домінантна в європейській культурі XIX – першої половини XX століть постать, передусім письменник і філософ, який проголошує універсальні цінності й значення, апелюючи в такий спосіб до трансцендентного і, здавалося, прийнятого для всіх морального закону (за класичний приклад може правити Жан Поль Сартр). Проте у другій половині XX століття універсальний інтелектуал поступається місцем інтелектуалові-фахівцю, продуктованому образом «вченого-експерта» (див. «Інтелектуали та влада» Мішеля Фуко). Оскільки поглиблення спеціалізації наукового і загалом інтелектуального виробництва виокремлює різні моделі обґрунтування прийнятих рішень, інтелектуали-фахівці, що належать до різних наукових галузей (політичної, економічної, медичної тощо), вносять у публічний простір гетерогенні за епістемологічними та методологічними стандартами різновиди наукового знання. Сучасні демократичні режими, апелюючи не до метасоціальної, трансцендентної актуальному життю, а до наукової істини, потребують інтелектуалів-фахівців як агентів легітимації власних політичних практик, поглиблюючи інтерференцію дискурсів у публічній сфері й уможливаючи використання в поточній політичній боротьбі альтернативних схем інтерпретації суспільних процесів та обґрунтування політичних рішень.

Водночас подальша медіатизація політики й становлення інформацій-

ного ринку істотно ускладнили гомогенізаційні процеси в межах окремих політичних спільнот: останні десятиріччя відзначилися своєрідним *ренесансом меншин*, появою та/чи оформленням множини локальних культур і субкультур, що, вочевидь, зробило націотворення за класичною схемою в сучасних умовах майже нездійсненною справою. Меншини – етнічні, мовні, сексуальні, культурні, естетичні – презентують себе, проблематизуючи саму ідею існування лише однієї форми людськості, що заперечувала б інші.

2

Український етнокультурний канон, сформований у попередні історичні періоди, є продуктом специфічних історичних умов, серед яких тривалий бездержавний статус української спільноти, сприяючи набуттю української культурою рис підпорядкованості, «вписаності» в загальноімперську систему «братніх народів», що саме і спонукало українських інтелектуалів до його перегляду і деконструкції. Проте перешкодила цьому процесові не стільки відсутність в українській історії героїчних постатей і величних подій, скільки соціокультурна інерція, спричинена певним *запізнюванням* у змінах свідомості не тільки пересічних громадян, а й представників української інтелектуальної та культурної еліти. Скупність знань, умінь і навичок, що їх надбали вітчизняні інтелектуали за радянських часів, ще й досі задає у незмінному вигляді ціннісно-сміслові настанови: схеми оцінювання та сприйняття, стереотипізовані засоби організації практики тощо. Курйозним прикладом такої соціокультурної інерції є незреалізована на початку 90-х років спроба запровадити у вищих навчальних закладах курс «наукового націоналізму».

Звичайно, переосмислення власної ідентичності не може бути безболісним. Радянський період української історії тривав понад 70 років, і більшість вітчизняних інтелектуалів просто не здатна «відродити» *незіпсовану совєтами українську ідентичність*, не апелюючи до чужих текстів чи спогадів, бо саме тоді набула життєвий досвід і фах. Це змушує дещо стримано сприймати твердження про *європейський* характер української культури та світогляду або провокує до припущень про існування за всім цим емпіричним фасадом якоїсь дійсної *української споконвічної автентичності* на кшталт Духу Нації чи, щонайменше, національних архетипів, не зіпсованих ні тоталітарним режимом, ні «колоніальним» минулим.

Втім, таке цілком симптоматичне дистанціювання від радянського культурного спадку, його, так би мовити, витіснення істотно ускладнює ревізію власних світоглядних засад. Візьмімо, наприклад, монографію О. Шморгуна «Україна: шлях відродження» (Київ, 1994). В розділі під промовистою назвою «Особливості світоглядних вимірів української духовності» автор зосереджується переважно на постатях дорадянських та нерадянських діячів української культури (Гоголь, Юркевич, Чижевський); такий підхід, притаманний багатьом публікаціям, не лише задає дивну перспективу бачення й

осмислення української історії та культури, а й дозволяє витіснити за межі розгляду найтравматичніші як для дослідника, так і для читача історичні події. Зазвичай це супроводжується активізацією «захисних механізмів» і, часто-густо, інтенсивним історичним й культурологічним фантазуванням. Як відзначив Григорій Грабович, «потреба самотвердження вимагає відкриття своїх коренів. Автентичність тих коренів – тобто тексту/нарації, що їх висловлює, стає другорядною супроти основної мітотворчої функції: потреби переказати глибший сенс, резон існування колективу» («Слідами національних містифікацій». – *Критика*, 2001, ч. 6). Цей чинник зумовив появу та повсюдне поширення героїко-патетичних, мітологічно забарвлених версій української історії («Велесова книга», «Послання оріян хозарам», праці Шилова, Сергія Плачинди, Канигіна та інших) з «нестандартними» її тлумаченнями.

3

Ясна річ, доробок українських інтелектуалів не обмежується щойно згаданими авторами і текстами. Навпаки, інтелектуальне поле є вкрай гетерогенним і доволі строкатим. Дослідження принципів для української історії питань виявляють суттєві відмінності у навичках і звичках, теоретичних та естетичних уподобаннях – попри номінальні збіги в ідентифікаціях (територіальних, професійних, етнічних тощо). Наталя Яковенко, аналізуючи погляди сучасних українських істориків на проблему *цивілізаційної специфіки* української історії та культури, виявляє чітко виражену генераційну специфіку (див. її працю «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї у книжці «Паралельний світ»: Київ, 2002). Відмінності у поглядах представників різних поколінь відбивають (попри схожість, майже ідентичність професійних та соціокультурних прикмет) історичну та соціокультурну гетерогенність набутих у процесі соціалізації фахових компетенцій, набутих упродовж тривалого часу знань, умінь і навичок, які опосередковують (одночас уможлиблюючи) сприйняття, оцінювання та інтерпретацію як актуальних суспільно-політичних процесів, так і подій минулого.

Ідеологічна заангажованість української гуманітаристики радянської доби обмежувала поле дослідження проблемами вивчення контактів «між двома братніми народами». Після 1991 року, коли зникло політичне підґрунтя такої настанови, активізація досліджень не російського, а передусім європейського складника української історії сприяла дистанціюванню від попередніх історичних пошуків. Популярність, якої набувала ідея європейського коріння України, відобразила сподіванки вітчизняних інтелектуалів на швидке повернення до європейської цивілізації. Цю «прозахідну» інтенцію підсилював масовий передрук національно заангажованої емігрантської україністики 30–50-х років, яку сприймали як правдиву, освячену героїкою національних визвольних змагань інтерпретацію української історії.

Впродовж десяти років, після послаблення ейфорійних настроїв, в ук-

раїнській гуманітаристиці дістала вираження наявність трьох ціннісно-сміслових перспектив у тлумаченні української ідентичності, які відображають генераційні відмінності й настанови сучасних вітчизняних гуманітарників.

Старше покоління дослідників, біографічно найбільше «занурене» в радянське минуле, зорієнтоване передусім на «відродження» української науки завдяки поверненню її до цінностей «національної історії». Для представників цієї генерації український культурний та історичний простір виявляється цілісним і самодостатнім, унікальним у своїй одиничності. Оцінювання цієї позиції за науковими критеріями показує, що вона позначена найбільшою метафізичністю та історіософічністю, закоріненими в романтичний націоналізм, – це зближує їх із літераторами, зазвичай схильними романтизувати власне історичне минуле.

Середня генерація українських науковців, зорієнтована передусім на емігрантську україністику 30–50-х років, уперше тематизувала «подвійний» (Україна між Сходом і Заходом) характер української ідентичності. Втім, для представників цієї генерації властивий переважно «європейський» наголос, сформульований за усталеною схемою: трансплантація «прогресивної» європейської культури без конкретизації пункту рецепції. Така безадресність, вважає Наталя Яковенко, засвідчує радше «фахову безпорадність, незнання деталей рецепційних “пересадок” і нерозуміння типологічно споріднених культурних феноменів, що власне, й надолужують гучні заяви про Ренесанс чи Реформацію, а то й псевдопатріотична мегаломанія (це особливо характерно для підручників і синтетичних нарисів з історії культури)».

Дослідники *молодшої генерації* переважно скептично ставляться до національної заангажованості і безадресної «європейськості» української культури. Зразковими для цих науковців є праці сучасних американських і канадських україністів, які в 80–90-х роках зосередилися на проблемі трансляції європейської культури (моделі політичної культури, тип освіти, інтелектуальні пріоритети тощо) в Україну з Польщі. Тому «західні» елементи української культури в цих дослідженнях отримують конкретне історичне джерело: поліетнічна та поліконфесійна Річ Посполита, до складу якої входила Україна.

Втім, такі «вікові» відмінності українських гуманітарників відображають не лише світоглядні розбіжності у тлумаченні власного історико-культурного спадку. Звичайні міжгенераційні напруження, посилені принципово різними умовами набуття наукової компетенції, закріплюються інституційно. Для науковців старшого покоління властива орієнтація на узвичаєні, установлені форми організації інтелектуальної праці. Проте за сучасних умов ця практика дедалі менше забезпечує і стабілізує позиції науковця в інтелектуальному виробництві, що спричинено занепадом інституційної структури готування наукових кадрів, проведення дослідницької роботи і надзвичайно низькою вартістю інтелектуальної праці. Інституційне закріплення вже не гарантує якості і, так би мовити, академічної

«респектабельності» дослідження, і взагалі наукове виробництво «віртуалізується» через його очевидний спад. Молодша генерація науковців здебільшого сподівається підтримки від іноземних науково-дослідних установ і благодійних фондів (гранти, стипендії, стажування тощо), діяльність яких спрямована на фінансування конкретних, проте часто-густо цікавих передусім замовникові дослідницьких проєктів. Тому стабілізація цього поля інтелектуального виробництва забезпечена зовнішніми, міжнародними зв'язками.

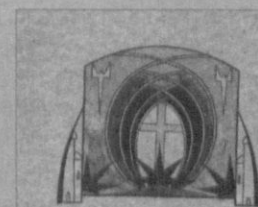
4

Отож дальший розвиток вітчизняної гуманітаристики виглядає вкрай проблематичним. Ситуація ускладнюється ще й через існування в інтелектуальному полі дещо специфічних, соціопсихологічних проблем, пов'язаних з особливостями ревізії та переосмислення вітчизняними інтелектуалами національної ідентичності. Ще раз процитуємо Наталю Яковенко: «В жодному зі згаданих дискурсів не присутній Схід». Безперечно, проблема «Сходу», східних культурних впливів в українській культурі загострюється не лише через очевидну політичну забарвленість міркувань про європейську ідентичність української культури, а має і суто академічний вимір. Переважна більшість історичних і культурологічних досліджень в Україні присвячена вивченню саме української історії і саме її європейського складника, внаслідок чого інші історичні та культурні реалії залишаються поза увагою українських науковців. Повною мірою це стосується і вітчизняної орієнталістики. Водночас «відсутність Сходу», маючи виразне внутрішньополітичне підґрунтя, кореспондується з проблемою поділу України за віссю Схід–Захід. Для регіонів, соціокультурний тип яких склався за виразної російської «присутності», в цих умовах просто неможливо повноцінно позиціювати в публічному просторі свою власну культурну ідентичність, а політико-культурне протиставлення західним регіонам провокує до компенсаційних пошуків самотності поза межами української культури та історії. Мешканцям східних і південних регіонів, особливо великих індустріальних міст, міркування про *постколоніальний* статус України загалом здаються чимось дивним, адже набутий за радянських часів рівень їхнього життя не поступався відповідним показникам «метрополії».

Згаданий поділ на Схід та Захід лише на перший погляд відображає тільки регіональні відмінності українського національного простору. Цілком виправдано можна було б додати і поділ між російськомовним містом та українськомовним селом. Як у такому разі українськомовний продукт вітчизняної культуріндустрії може скласти конкуренцію російськомовному, якщо його головним споживачем є переважно російськомовний міський мешканець? Які *духовні* резони здатні переважити логіку споживання? Чи здатна загалом українська етнічна культура, репрезентована передусім аграрним соціокультурним типом, стати ґрунтом української національної культури? Втім, найсуттєвіша відмінність між

Заходом і Сходом полягає у дещо іншому: російськомовний і водночас урбанізований та індустріальний Схід, не вписуючись у кадр переписаної національної історії, зазвичай виявляється цілком байдужим до історіософських та цивілізаційних аргументів. Складається враження, що витіснене вже повертається – чи то у вигляді «приходу донецьких», які апелюють не до націософських резонів, а до тривіальної економічної логіки, чи то у вигляді газового консорціуму, покликаною зміцнити російсько-європейські зв'язки.

Нарешті, «витіснення» Сходу небезпечно корелює з очевидним послабленням впливу гуманітарного дискурсу в публічному просторі й зростанням загальної ваги економічних аргументів в ухваленні політичних рішень. Український інтелектуал не помітив згаданого тут переходу від універсального інтелектуала до інтелектуала-фахівця, що тривав упродовж останніх десятиріч у західній культурі. Він ще й досі схильний перебирати на себе роль «володаря думок» та носія універсальних цінностей. Зважаючи на його реальне матеріальне становище і душевний стан, такий «спіритуалізм», мабуть, не є випадковим – та чи є він морально виправданим і обґрунтованим? Сакралізуючи «народну» культуру та традиції, переважно аграрні цінності, він прирікає здомінованих залишатися здомінованими, тішаючи їх упевненістю в власній *духовній* досконалості й бездоганності. □

Художник інших світів
З творчої спадщини Костянтина
Піскорського (1892–1922)
Київ, 2003

Нове документальне видання Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України присвячено непересічній постаті київського художника-графіка 1910-х років Костянтина Піскорського, який поєднав у своїй творчості зрілий модерн з елементами авангарду. У книжці, яку впорядкувала нащадок Піскорського Олена Новикова, вперше зібрано літературну спадщину художника – статті та фрагменти на релігійно-філософські, психологічні та мистецькі теми (російською мовою), близькі своїм змістом ідейним пошукам російських символістів, уривок із п'єси «Минуле» (українською мовою), написаної для сільської драматичної студії, та листування. У додатку вміщено хронологію життя та діяльності Піскорського, матеріали до його біографії, каталог його мистецьких творів (105 назв) і бібліографію. Видання ілюстровано репродукціями творів митця (на жаль, лише чорно-білими), частина яких публікується вперше, та світлинами з родинного архіву Піскорських.

Степан Захаркін